

Vaenlase kuvandi loomine 1920.–1930. aastate NSV Liidu eestikeelses õppekirjanduses

Anu Raudsepp, Karin Hiimaa

Õpikud aitavad mõista ühiskonnas valitsevat ideoloogiat ja väärtushinnanguid. Alates 19. sajandi teisest poolest süvenes Euroopas riigi roll haridussüsteemi suunamisel, mistõttu muutusid õpikud enim standardiseeritud tekstideks.¹ Samas on koolikirjandusel kui ühiskondlike väärtuste kandjal suur vastutus inimese sotsialiseerimises, sest isiksuse kujunemisel hinnatakse eriti varases eas saadud mõjutusi.² Propaganda jaoks on õpikud tänu hariduse süsteemsusele parim vahend tervete põlvkondade mõjutamiseks. Prantsuse filosoofi ja propagandateoreetiku Jaques Elluli (1912–1994) sõnul ei saa moodne propaganda toimida ilma haridussüsteemita.³ Seepärast on käesoleva imagoloogilise uurimuse eesmärk selgitada vaadeldava perioodi *vaenlase* kuvandi konstrueerimise mehhanismi ja selle transformeerumist maailmasõdadevahelises eestikeelses õppekirjanduses NSV Liidus.

Viimastel kümnenditel on imagoloogia uurimissuund⁴ pakkunud kirjandusteadlaste, etnoloogide jpt. kõrval aina enam huvi ka ajaloolastele. Soome ajaloolane Olavi K. Fält on soovitanud kuvandi ajaloolises uurimises pöörata tähelepanu järgmistele küsimustele: kuidas formeerub meie ettekujutus mingist

objektist, milliseid eesmärges see teenib, millised muutused kuvandiga aja jooksul toimuvad ja mida räägib kuvand meile selle loojatest. Asjaolu, kas kuvand on *õige* või *vale*, on seejuures teisejärguline.⁵ Artiklis peatume ka kuvandi loojate ja levitajate saatusel, et näidata, kuidas totalitaarse ühiskonna terrori, hirmu ja ebakindluse õhkkonnas ning infoisolatsiooni tingimustes võib tulihingeline propagandist ise *vaenlaseks* muutuda.

Kuigi Nõukogude Liit sammus propaganda eesliinil, on vaenlase kuvandit Vene teaduskirjanduses senini suhteliselt vähe käsitletud. Lev Gudkovi hinnangul tekitab materjali näiline triviaalsus pahatihti kõhklusi uurimise vajalikkuses, sest see kõik on ammu teada. Tema meelest viitab seesugune suhtumine kahele momendile. Esiteks, arvesse võttes teema tundlikkust, on tegemist endise *nõukogude inimese* kaitsereaktsiooniga – püütakse eitada oma seost eksisteerinud totalitaarse ühiskonna struktuuridega, kus individuaalne ja kollektiivne olid lahutamatud. Teiseks on see indikaatoriks sellele, et tänases Vene ühiskonnas pole võrreldes totalitaarse perioodiga toimunud piisavalt radikaalseid muutusi. Teema teoreetiline mõtestamine on ühiskonnas eksis-

¹ V. Sušová. Images of domination: representations of ethnic hierarchies in Russian geography textbooks in 1875–1918. – Imagology and Cross-Cultural Encounters in History. Rovaniemi, 2008, lk. 206.

² Vt. näiteks: G. Allport. The nature of prejudice. Cambridge, MA: Addison-Wesley, 1954; K. E. Boulding. The Image. Knowledge in life and society. University of Michigan Press, New York, 1956; O. Zur. The love of hating: the psychology of enmity. – History of European Ideas. Vol 13. No 4, 1991, lk. 345–369.

³ Vt. J. Ellul. Propaganda. The formation of men's attitudes. Vintage Books, A Division of Random House, New York, 1973.

⁴ Interdistiplinaarne uurimissuund humanitaarteadustes, mis tegeleb *võõra* kuvandi (võõra riigi, rahva, sealhulgas *võõras* kui *vaenlane* jms.) uurimisega. Imagoloogia keskmeks on kuvandite sotsiaalne funktsioon, nende iseloom, pärinemine ja muutumine.

⁵ O. K. Fält. Introduction. – Looking at the other: Historical study of images in theory and practise. Edited by K. Alenius, O. K. Fält & Seija, Jalagin. University of Oulu, Oulu, 2002, lk. 9.

teerivate tabude ja rahvuslike müütide tõttu endiselt väga keeruline ning raskendatud.⁶ Eesti ajalooteaduses on *vaenlase* kuvand Nõukogude perioodi eestikeelses õppekirjanduses sisuliselt uurimata teema, ainsana on vaenlase kuvandit käsitlenud Teele Tulviste.⁷

Samamoodi väheuuritud valdkond on NSV Liidus 1920.–1930. aastatel ilmunud eestikeelsed õpikud. Seni kõige põhjalikum sellekohane ülevaade pärineb nimeka raamatuloolase Richard Johannes Antiku (1901–1998) sulest aastast 1939,⁸ vahetult pärast sealse eesti trükitegevuse lakkamist 1938. aastal. Esimene nõukogudeaegne käsitlus tollasest kirjasõnast ilmus alles pea kakskümend aastat hiljem Eduard Pällilt.⁹

Käesoleval ajal on teema taas päevakorda tõusnud: 2001. aastal tutvustas emeriitprofessor Mare Lott Antiku käsitlusi,¹⁰ 2008. aastal koostasid Tallinna Ülikooli õppejõud Aile Möldre ja Tiit Reimo põhiliselt varasematele uurimustele tuginedes artikli, väites, et hoolimata sisust olevat aidanud Venemaal ilmunud eestikeelsed raamatud säilitada sealsetel eestlastel rahvuslikku identiteeti ning selle aluseks olevaid väärtusi ja traditsioone.¹¹ Tollase õppekirjanduse läbitöötamine koos ideoloogiliste kontseptsioonide võimalike eeskujude, mõjutuste ja seoste selgitamisega võimaldab näidata selle tegelikku tähendust.

Käesolevas artiklis on allikatena vaatluse all Venemaal ilmunud erinevate ainete õpikud. Tänu Eesti Rahva Muuseumi poolsele eestikeelsete trükiste vahetamisele Nõukogude Liiduga ja 1938. aastani seal eestikeelsete raamatute trükkimise lõpetamisega on meil tänaseni kasutada väga hea (kuigi mitte täielik) õpikute kogu.

NSV Liidus kaotati pärast revolutsiooni senine ja loodi uus koolisüsteem. Vene SFNV Rahvahariduse Rahvakomissariaadi määrusega „Vähemusrahvuste koolidest” 30. oktoobrist 1918 võimaldati neis emakeelne õpe. Koolide juhtimine kuulus Rahvahariduse Komissariaadi vähemusrahvuste osakonna pädevusse, oblastite ja linnade juurde tuli luua vastavad rahvussektioonid või allosakonnad.¹² 1920. aastatel oli peamine küsimus kirjaoskamatuselike likvideerimine. Vähemusrahvusi puudutas algharidus, koolikohustus (8–12 a.) loodeti viia ellu 1934. aastaks. Üldine kohustuslik algharidus kehtestati Nõukogude Liidus siiski juba 1930. aasta juulis.¹³

NSV Liidus võimaldati 1920.–1930. aastatel vähemusrahvustele neljaklassilist emakeelset algharidust¹⁴ ning teadaolevalt tegutses 1924. aastal 169 eesti kooli.¹⁵ Kuigi eesti elanikkonna tiptulemusega – u. 200 000 ehk ligi 18% eestlastest üldse tsaaririigi kokkuvõrsemise hetkel¹⁶ – võrreldes oli 1926. aastaks

⁶ L. Gudkov Ideologema „vraga”. „Vragi” kak massovoj sindrom i mehanizm sociokul’ turoj integracii. – O obraz vraga. Koost. L. Gudkov. (Nacija i kul’ tura. Novye issledovanija). OGI, Moskva 2005, lk. 75, 78.

⁷ T. Tulviste. Ameerika Ühendriikide kuvand nõukogude perioodi eestikeelsetes ajalooõpikutes. Magistritöö. Juhendaja K. Hiimaa. Tartu, 2011.

⁸ R. Antik. Eestikeelne raamat Nõukogude Venes. – Eesti Kirjandus 1939, nr. 4, lk. 166–177, nr. 5, lk. 226–235, nr. 6, lk. 266–275.

⁹ E. Päll. Eesti nõukogude kirjanduse arenemisest Nõukogude Liidus enne 1940. aastat. – Keel ja Kirjandus 1958, nr. 4/5, lk. 193–213, nr. 6, lk. 324–338.

¹⁰ M. Lott. Richard Antik raamatuloolasena. – Raamatu valgusel. Richard Antik 100. Artikleid ja bibliograafia. Koost. M. Kiipus ja P. Noorhane, Eesti Kirjandusmuuseum, Tartu, 2001, lk. 79–96.

¹¹ A. Möldre, T. Reimo. Publishing activities of Estonians in St. Petersburg before the Second World War (1918–1937). – KNYGOTYRA. 2008, 50, lk. 115, 126, 114–131.

¹² V. Maamägi. Uut elu ehitamas. Eesti vähemusrahvus NSV Liidus (1917–1940). Kirjastus Eesti Raamat, Tallinn, 1980, lk. 110.

¹³ A. V. Fateev. Stalinizm i detskaja literatura v politike nomenklatury SSSR (1930-e – 1950-e gg.). MAKSPress, Moskva, 2007, lk. 44.

¹⁴ Pedagoogiliste ja metoodiliste materjalide kogu. Leningradi oblasti haridusosakonna toimetamisel. Leningrad, 1928, lk. 1.

¹⁵ V. Maamägi. Uut elu ehitamas, lk. 111–112.

¹⁶ T. Rosenberg. Eestlaste väljaränne 19. sajandil – 20. sajandi algul: taust ja võrdlusjooni naabritega. – Eesti kultuur võõrsil. Loode-Venemaa ja Siberi asundused. Toim. A. Tuisk. Eesti Kirjandusmuuseum, Tartu, 1998, lk. 40.

Venemaa eestlaskond vähenenud 154 666-ni¹⁷, oli see jätkuvalt suur arv. Hill Kulu uurimistöö tulemuste kohaselt kahanes seal eestlaste arv jätkuvalt kollektiviseerimise ja sellega kaasnenud repressioonide ning emakeelse kooli sulgemise tõttu 1939. aastaks u. 140 000-ni, peamine langus algas 1939. aastast.¹⁸ Eestikeelsete koolide sulgemisest 1930. aastate teisel poolel napib infot. Tollaste õpilaste mälestuste kohaselt muutus näiteks õppetöö venekeelseks Luuga eesti koolis 1937. aastal õpetaja Ferdinand Klimbergi arreteerimise järel,¹⁹ Peterburis²⁰ ja Omski oblastis 1938. a.²¹

Eestikeelset õppekirjandust avaldati Nõukogude Liidus vaadeldaval perioodil rohkesti. Antik, kelle arvates oli nõukogude kooliramatut ja propagandakirjanduse vahel raske vahet teha, liigitas tollase õppekirjanduse (kokku 285 nimetust ehk 36% kõigist NSV Liidus ilmunud trükistest) alla lisaks kooliõpikutele (120 nimetust) ka mitmesugused teaduslikud ja populaarteaduslikud väljaanded ning rakenduslikud käsiraamatud.²² Emakeelsete originaalõpikutena ilmusid aabitsad, eesti keele lugemikud, kooligrammatikad, matemaatikaõpikud, looduslugu, laulikud, Nõukogude ühiskonna teemalised (industrialiseerimine, kollektiviseerimine jm.) tööraamatud ning tõlkeõpikuid geograafia, keemia, füüsika, ajaloo

jm. alalt. Nõukogude Liidu tollaste õppekavade kohta napib andmeid, teadaolevalt seal ajalugu tänases mõistes ei õpetatud. Ajaloo käsitlemine klassivõitluse ajaloo, revolutsiooniliikumise ajaloo, töö ajaloo nime all üllatas ka kaasaegseid Eesti Vabariigi kultuuritegelasi.²³

Eestikeelseid õpikuid avaldas alates 1926. aastast peamiselt kirjastus Külvaja, millele kuulus 1930. aastast ka Leningradis trükikoda koos raamatukauplusega²⁴ ja mida toetas majanduslikult selleks otstarbeks rajatud sovhoos.²⁵ Külvajat juhtisid asutamisest kuni oma surmani 1928. aastal luuletaja Juhan Lilienbach,²⁶ 1928–1929 partei- ja poliitöötaja Voldemar Teppich-Kasemets²⁷ ning 1929. aastast kuni kirjastuse sulgemiseni Vilhelm Reiman²⁸. Toimetajana töötas Hans Pöögelmann.²⁹

Õpikuid koostasid ja kirjutasid kõige enam Kristjan Kure (1890–1961), Eduard Päll (1903–1989 a., pseudonüümid Hugo Angervaks ja Siim Sepik) ja Arnold Raud (1901–1962). Kasvatusalaseid juhiseid jagasid eesti õpetajatele peamiselt Johannes Reesen (1900–1937) ja Hans Pöögelmann (1875–1938). Kõik nad olid seotud õpingute või õpetamise kaudu Leningradi Herzeni-nimelise Pedagoogilise Instituudi vähemusrahvuste sektiiooniga (loodud 1926), mis koolitas kõrgharidusega eesti nõukogude õpetajaid.³⁰

¹⁷ H. Kulu. Eestlased maailmas. Ülevaade arvukusest ja paiknemisest. Tartu Ülikool, majandusgeograafia kateeder, Tartu, 1992, lk. 46.

¹⁸ Samas, lk. 46–47.

¹⁹ L. Jürgenstein, L. Rootalu. Peterburi eestlaste lood. Ajakirjade Kirjastus, Tallinn, 2011, lk. 64–65.

²⁰ Samas, lk. 79.

²¹ E. Saar. Välitööd Omski oblasti eesti küldes 1974. aastal. – Eesti kultuur võõrsil, lk. 164.

²² R. Antik. Eestikeelne raamat Nõukogude Venes, lk. 226, 234.

²³ M. Lott. Richard Antik raamatuloolasena. – Raamatu valgusel. Richard Antik 100. Artikleid ja bibliograafia. Eesti Kirjandusmuuseum, 2001. Tartu, lk. 92.

²⁴ V. Maamägi. Uut elu ehitamas, lk. 119.

²⁵ ERAF, f. 25, n. 1, s. 152. Kommunistliku Internatsionaali Eesti osakonna kultuuri ja kirjastuse osakonna protokoll Külvaja küsimuses 1934, l. 2.

²⁶ V. Maamägi. Uut elu ehitamas, lk. 121.

²⁷ V. Teppich-Kasemets. Põrandaluste juhi paljastusi. Publitseerinud ja kommenteerinud J. Ant. – Akadeemia 2001, nr. 9, lk. 2026.

²⁸ Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee organisatsiooniline struktuur 1940–1991. Koost. ja toim. E. Tarvel. Kistler-Ritso Eesti Sihtasutus, Tallinn, 2002, lk. 575. A. Möldre ja T. Reimo nimetavad teda ekslikult Villem Reimaniks, lk. 116, 120.

²⁹ E. Plotnik. Hans Pöögelmann. Elu ja tegevus 1919–1938. II. Eesti Raamat, Tallinn, 1975, lk. 182.

³⁰ Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee organisatsiooniline struktuur 1940–1991, lk. 510–511, 335–336, 106–108; Vt. ka K. Trasberg. Keskkooli- ja gümnaasiumiõpetajate ettevalmistus Eesti Vabariigis (1918–1940) õpetajakoolituse kujunemise ajaloolises kontekstis. Dissertationes Pedagogicae Universitatis Tartuens. 15. Tartu Ülikooli Kirjastus, Tartu, 2011, lk. 62–66.

Õpikute autorid lähtusid Nõukogude ühiskonnale sobiva kodaniku kujundamisest,³¹ milleks tuli kasvatada lastes aktiivset hoiakut *tööraha huvide eest välja astuda*,³² distsipliini ning käskude-korralduste kiiret ja täpset täitmist.³³ Valitud lugemispalad pidid olema ideoloogiliselt sobivad ja laiendama nõukogude korra jaoks eluliselt olulist sõnavara – *revolutsioon, kapitalist, proletariaat* jne.³⁴ Richard Antiku sõnul oli vaadeldava trükisõna ülesandeks levitada nii Venemaal kui ka Eestis elavate eestlaste seas kommunistlikke ideid ja idealiseerida Nõukogude riigikorda; näidates samas Eesti ühiskonda ja isikuid võimalikult halvas valguses (tapmine, tagakiusamine jms.), et ässitada Eesti rahvast astuma oma valitsuse vastu ja kutsuma Venemaa töörahvast neid päästma Venemaa poliitiliste juhtide poolt kavandatavas kommunistlikus revolutsioonis.³⁵

Vaenlase kuvand õpikutes

Totalitaarse režiimi iseloomulikud jooned on selgelt defineeritud ideoloogia olemasolu ning püüe totaalselt kontrollida ühiskonna ja selle liikmete elu kõiki aspekte. Sealhulgas on totalitaarse riigikorra üks tähtsamaid, ohtlikumaid, aga ka kõige raskemini saavutatavaid eesmärke tahtmine kontrollida ühiskonnaliikmete mõtlemist. Kuna ideoloogia ei samastu tõega – prantsuse filosoofi Michel Foucault' sõnul on see paratamatult alati „virtuaalses opositsioonis millegagi, mis peaks olema tõde”³⁶ –, siis

kehtestab ideoloogia ennast propaganda abil.

Propagandale kui ideede, eetilise-moraalsete väärtushinnangute ja käitumisnormide levitamise vahendile omistati Nõukogude Liidus väga suurt tähtsust. Pärast 1917. aastat muudeti see Venemaal igapäevase elu loomulikuks osaks, mida suunas ja kontrollis 1920. aastal ÜK(b)P Keskkomitee juurde rajatud propaganda ja agitatsiooni osakond.³⁷ Nõukogude Liidu liidrid võlgnesid oma võimalpüsimise suuresti kapitalismivastase ideoloogilise sõja propaganda edukale rakendamisele.³⁸ Propagandat kasutades üritati luua kehtivat võimu õigustavat ja kindlustavat uut ajalooteadvust.³⁹

Enesekuvandist lähtudes on iga ühiskond ja ajastu loonud kuvandeid *võõrast*, sealhulgas *vaenlasest*. Vaenlase „portreed maalides” tuuakse esile just neid negatiivseid eripärasid, mille positiivseid vastandjooni soovitakse enda puhul rõhutada. See võimaldab eristuse kaudu tagada grupisest ühtsust.⁴⁰ Mitmed uurijad peavad vaenlase kuju üheks võtmefaktoriks nõukogude identiteedi kujunemisel.⁴¹ Nõukogude totalitaarses ühiskonnas oli see kohustuslikuks elemendiks reaalsuse dihhotoomilises representeerimises. Lev Gudkov pöörab tähelepanu asjaolule, et niisugune lähenemine ja vastandamine oli omane juba Tsaari-Venemaale. Suure Prantsuse revolutsiooni mõjul, nn. massiühiskonna tekkega, mille oluliseks elemendiks oli rahvuslus, kaasnes ka ühise vaenlase (täpsemalt *rahva vaenlase*) kuvandi kujunemine. Just sel perioodil tugevnes Lääne

³¹ A. Wallner. Kasvatus ja haridus töörahva riigi ja majandusteaduse seisukohast. Eesti töörahva kommuuna kultuurhariduse valitsuse kirjastusosakond, Peterburi, 1919, lk. 31–32.

³² K. Wallner. Aabits. Alglugemik. Sotsialistlikkude Nõukogude Vabariikide Liidu Rahvaste Keskkirjastus, Moskva, 1925, lk. 125.

³³ J. Mägi. Eestikeelse töökooli teine lugemik. Riiklik Kirjastus, Moskva, Leningrad, 1924, lk. 128.

³⁴ Samas, lk. 5–7.

³⁵ R. Antik. Eestikeelne raamat Nõukogude Venes, lk. 167, 174.

³⁶ M. Foucault. Teadmine, võim, subjekt. Valik räägitut ja kirjutatut. Koost. M. Tamm. Varrak, 2011, lk. 241.

³⁷ K. Vašik. Metamorfozy zla: nemecko-russkie obrazy vraga v plakatoj propagande 30-50-x godov. – Obraz vraga, lk. 199–200.

³⁸ P. M. Taylor. Munitions of the Mind: A history of propaganda from the ancient world to the present era. Manchester University Press, Manchester and New York, 1995, lk. 198.

³⁹ T. Tulviste. Ameerika Ühendriikide kuvand, lk. 4.

⁴⁰ C. Albrecht. Foreigner. – Imagology. The cultural construction and literary representation of national characters. A critical survey. Ed. by M. Beller and J. Leerksen. Rodopi, Amsterdam–New York, 2007, lk. 326.

⁴¹ Vt. A. Fateev. Obraz vraga v sovetskoy propagande 1945–1954 gg. Moskva, 1999; L. Gudkov. Ideologema „vraga”.

F. Klimberg. Oktoobrilapsed. Aabits.
Kirjastus Külvaja, Leningrad, 1932, lk. 15.

ja Venemaa vastasseis ning Venemaa formeerus kui antitees Läänele – konstrueeriti sellised tähendused nagu: *eriline arengutee, omanäoline, venepärane* jms.⁴² 1920. aastatel asendus see selliste tähendustega nagu: *rahuarmastav, vaba ekspluateerimisest* jms.,⁴³ vastandudes nii Lääne *agressiivsele kapitalistlikule-imperialistlikule süsteemile*.

Nõukogude ühiskonna bipolaarne „meie-

nemad” lähenemine kommunistliku ideoloogia küsimuses laienes välisvaenlaste kõrval ka sisevaenlastele.⁴⁴ „Marksistlik-leninistliku ideoloogia „ristisõjas”⁴⁵ oli vaenlase kuvandil keskne roll masside kommunistliku ühisteadvuse kujundamises.

Vaenlase representeerimine ei anna meile teada mitte niivõrd vaenlase tegelikust olemusest ja tegevusest, kui pigem kuvandi looja hirmudest. Vaenlane pole representeerija silmis mitte ainult teistsugune, vaid ka ettearvatu, ohtlik ja agressiivne. Seetõttu on propagandas rõhuasetus tihti ühel kriitilisemal elemendil – vaenlase dehumaniseerimisel,⁴⁶ mis omakorda annab õigustuse võidelda vaenlasega vahendeid valimata. Seega, mida vähem on tegemist konkreetse isikuga, seda parem, sest vaenlase äratuntav nägu annab alust võimalikuks empaatiaks – seda püüab sõjakalt meelestatud propaganda välistada.

Kuna vaenlase kuju loomine pole kodeeritud meie geenidesse, siis peitub propaganda tõhususe saladus lõputus kordamises – ühekordne sõnum võib tunduda naljakana, kuid paljukordsel lugemisel mõjub usutavalt isegi intellektuaalidele.⁴⁷ Selline propaganda totaalsus avaldub ka siinkohal analüüsitavates õppe tekstides, kus vaenlased on NSV Liitu rünnata soovivad riigid (sh. Eesti Vabariik), rikkad inimesed (*kaupmehed, kulakud, kapitalistid*),⁴⁸ harva konkreetsed isikud (näiteks *tööraha avalik vaenlane* Konstantin Päts),⁴⁹ usk⁵⁰ kui hirmutusvahend tööle sundimiseks⁵¹ ja kirikuõpetajad (*papid*). Vaenlasi illustreeriti vahel

⁴² L. Gudkov. Ideologema „vruga”, lk. 17, 23, 43.

⁴³ K. Vašik. Metamorfozy zla, lk. 200.

⁴⁴ P. Lepik. Antikultuuri fenomen nõukogude kultuuris. – Akadeemia 2000, nr. 4, lk. 724, 738–739.

⁴⁵ P. M. Taylor. Munitions of the Mind, lk. 198.

⁴⁶ Vt. lähemalt: O. Zur. The Love of Hating, lk. 362–364.

⁴⁷ O. Zur. The Love of Hating, lk. 346; J. Ellul. Propaganda, lk. 14.

⁴⁸ K. Wallner. Aabits. Peterburi, Rahvahariduse Komissariaadi rahvusvähemuste osakonna Eesti sektsiooni kirjastus, 1921, lk. 41; K. Kure, B. Loogus, E. Tell. Keel ja kiri. Eesti keeleõpetus. Grammatika, keelearendus, õigekirjutus. Teine jagu. Külvaja kirjastus, Leningrad, 1932, lk. 41–42; K. Kure. Keel ja kiri. Praktiline keeleõpetus. I. Riigi Teadusliku Nõukogu Pedagoogilise Sektsiooni poolt lubatud I astme töökoolidele. Külvaja kirjastus, Leningrad, 1928, lk. 41–42.

⁴⁹ A. Raud, E. Päll, K. Kure. Kool ja asundus. Tööraamat eesti I astme maakoolide kolmandale rühmale. I osa. Külvaja kirjastus, Leningrad, 1929, lk. 13.

⁵⁰ J. Karu, E. Pöögelmann. Matemaatika tööraamat. I astme kooli esimesele grupile. I õppeaasta. Külvaja, 1931, lk. 113.

⁵¹ P. Kershentzew, A. Leontjew. Leninismi aabits parteikoolidele ja eneseharimiseks. II. Külvaja kirjastus, Leningrad, 1929, lk. 9–10.

isegi piltidega, näidates neid võimalikult inetutena, näiteks suurte ja paksudena.⁵²

Kuni 1920. aastate lõpuni oli NSV Liidu propagandas rõhuasetus välisvaenlastel – rahvusvaheline kodanlus, imperialism, lääneriigid jne. Algusest peale kujutati eestikeelsetes õpikutes vaenlastena NSV Liitu igast ilma-kaarest piiravaid ja kallaletungi kavandavaid kapitalistlikke riike.⁵³

Kristjan Kure põhjendas 1928. aastal kapitalistide sõjalisi ettevalmistusi vihaga eduka sotsialismi ehitamise vastu ja sooviga võtta endale NSV Liidu vabrikud ja tehased.⁵⁴ 1929. aastal ilmunud õpetajate metoodilises juhendis (Kure, Reesen, Pöögelmann) nimetati peamise vaenlasena Inglismaad, kes otsivat võitluses NSV Liidu vastu liitlasi, lootes seejuures eriti piiririikide Poola, Eesti, Läti, Rumeenia jt. peale, ning kavandavat NSV Liidu vastast ühendust – Balti Liitu, mis kõik koos oleks suur jõud.⁵⁵ Kuvand Inglismaast kui NSV Liidu suurimast vaenlasest, mis levis ka teistes eestikeelsetes väljaannetes,⁵⁶ tulenes Kominterni ja ÜK(b)P juhtfiguuride (sh. eriti Stalini) sarnasest seisukohast 1920. aastate lõpul.⁵⁷ See baseerus suuresti 1927. aasta kevade poliitilisel vahejuhtumil, kui Suurbritannia katkestas Nõukogude Liiduga diplomaatilised sidemed. See sündmus oli üks põhjusi, miks Nõuko-

gude ajakirjanduses hakkas ilmuma arvukalt alarmistlikke artikleid kapitalistlike riikide peatsest rünnakust. Ehkki niisugune oht oli tegelikult väike ja Nõukogude liidrid olid ilmselt sellest algusest peale ka teadlikud, kasutati juhtunut siiski ära kui võimalust mobiliseerida kampaania korras rahva toetust valitsevale režiimile. 1927. aastat on seetõttu peetud pöördeiseks agitatsioonitöös massidega.⁵⁸ Selleaoline massiivne propagandarünnak kajastus ka eestikeelsetes õpikutes, kus väideti, et Eesti riik on loodud kaitsevaliks Läänemere äärde enamluse leviku vastu ja Inglismaa baasiks NSV Liidule kallaletungimiseks;⁵⁹ Inglismaa ehitavat Eestis sõjalis-strateegilisi raudteid, varustavat Eesti kaitseväge relvadega ja teostavat selle sõjalist väljaõpet, et Eesti saaks NSV Liidu vastases sõjas ausalt oma *ketikoera* rolli täita. Eesti kodanlus olevat huvitatud selle sõja ettevalmistamisest, et hävitada revolutsiooniliikumist, laiendada turgu ja hankida uusi maid.⁶⁰ Kallaletungiohu rõhutamise süvenemine 1930. aastate esimesel poolel jõudis isegi aabitsasse.⁶¹

Eesti Vabariigi kui vaenlase kuvandi peamised tunnused õpikutes olid vanglad ja terror. Vanglate ja *valge terrori* teema tuli marksistlikku ajalookontseptsiooni seoses Eesti Vabadussõjaga (1918–1920).⁶² Üheks palju-

⁵² F. Klimberg. Oktoobrilapsed. Aabits. Külvaja, Leningrad, 1932, lk. 15; K. Vallner. (1925) Aabits. Alglugemik, lk. 51.

⁵³ K. Wallner. Aabits. Rahvahariduse Komissariaadi rahvusvähemuste osakonna Eesti sektiiooni kirjastus, Peterburi, 1921, lk. 35; J. P. Lipilin. Kuidas nõukogude-võim uut elu ehitab ja Lenini tegevus pärast Oktoobrit. K. T. Swerdlova toimetusel. (Esimese astme kooli õpilaste raamatukogu). Nõukogude Sotsialistlike Vabariikide Liidu Rahvaste Kesk kirjastus, Moskva, 1927, lk. 163.

⁵⁴ K. Kure. Keel ja kiri. Praktiline keeleõpetus. I. Riigi Teadusliku Nõukogu Pedagoogilise Sektsiooni poolt lubatud I astme töökoolidele. Külvaja kirjastus, Leningrad, 1928, lk. 19–20.

⁵⁵ K. Kure, H. Pöögelmann, Joh. Reesen. Lisaülesanded eesti õpetajate enesearendamiseks R.H.K. programmi-minimumi juure. Leningradi oblasti haridusosakonna väljaanne, Leningrad, 1929, lk. 79.

⁵⁶ Eesti punakaart ja punavägi kodusõjas. Koost. A. Lukin ja A. Jewja. Välismaatööliste Kirjastusühisus NSV Liidus, Moskva-Leningrad, 1934, lk. 9.

⁵⁷ P. H. Lange. Stalinismus versus „Sozialfaschismus“ und „Nationalfaschismus“. Revolutionspolitische Ideologie und Praxis unter Stalin 1927–1935. – Göppinger Akademische Beiträge. Herausgegeben von Ulrich Müller, Franz Hundsnurscher und K. Werner Jauss, 2. Verlag Alfred Kummerle, Göppinger, 1969, lk. 35–37.

⁵⁸ D. Brandenberger. National Bolshevism. Stalinist Mass Culture and the Formation of Modern Russian National Identity, 1931–1956, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, London, 2002, lk. 21.

⁵⁹ P. Kershtentzew, A. Leontjew. Leninismi aabits parteikoolidele ja eneseharimiseks. II. Külvaja kirjastus, Leningrad, 1929, lk. 141–147.

⁶⁰ L. G. Terehhova, V. G. Erdelli. Geograafia õpperaamat algkoolidele. Teine osa. Neljas õppeaasta. Külvaja Kirjastus, Leningrad, 1933. Tõlkinud Ed. Bökler, lk. 126.

⁶¹ F. Klimberg, N. Kostin. Aabits. Teine trükk. Riiklik Õppe-Pedagoogiline Kirjastus, Moskva, Leningrad, 1935, lk. 71.

⁶² Eesti punakaart ja punavägi kodusõjas. Koost. A. Lukin ja A. Jewja. Välismaatööliste Kirjastusühisus NSV Liidus, Moskva-Leningrad, 1934, lk. 105.

kasutatud näiteks oli Irboskas 3. septembril 1919 toimunud 26 arreteeritu hukkamine,⁶³ keda õpikutes nimetati märtriteks.⁶⁴ 1. detsembri 1924. aasta ülestõusu mahasurumisele järgnenud kohtumõistmist tituleeriti veriseks terroriks.⁶⁵ Eestist iseloomustati õpikutes riigina, kus „vanglad on vanglate kõrval, süütud on lastud maha”.⁶⁶ 1932. aastal ilmus lausa eraldi raamat Eestist kui vanglate maast.⁶⁷

Eesti riigi vastu võitlemise ideed levitasid õppekirjanduses esimeste seas 1920. aastate lõpust Pöögelmann, Kure ja Reesen. Kui veel 1928. aastal väitis Pöögelmann Eesti tööliklassi soovi majanduslikult tihedamalt NSV Liiduga liituda,⁶⁸ siis järgmisel aastal peeti vajalikuks juba ka Eesti poliitilist ühendamist ja kõneldi peatsest kodusõjast Eestis,⁶⁹ Eesti vabastamisest ning⁷⁰ kurnajate ja kodanluse korra kaotamisest.⁷¹ 1934. aasta aabitsas tõdeti, et tulevases võitluses Eesti kodanlusega tuleb ühendada vanad võitluskogemused uue sõjatehnika, Lenini-Stalini teooria ning Nõukogude sõjaktika ja strateegiaga.⁷²

1920. aastate lõpul ja 1930. aastate algul hakati aina rohkem tähelepanu pöörama ka sisevaenlastele, kelle kuvand loodi sotsiaalse klassi põhiselt. Vaenlase kuju transformeeru-

mine ja mõningate rõhuasetuste muutumine on seotud Nõukogude Liidu sisearengutega. 1920. aastatel, pärast V. Lenini surma teravnes parteis võitlus siseopositsiooniga (sh. L. D. Trotski väljaheitmise ÜK(b)P Keskkomiteest 1927). Sellele järgnes omakorda väidetava kontrevolutsioonilise vandenõu avastamine Donbassi kivisöökaevandustes 1928. aastal. Edaspidi sai traditsiooniks, et „vandenõude” olemasolu postuleeriti partei juhtkonna poolt ning kuriteo koosseis konkretiseeriti ja tõestati tšekistide poolt juba kohapeal. Terror ja informatsiooniline isolatsioon said olulisteks tingimusteks Nõukogude riigi ideoloogilises propagandas.⁷³

Oluline on siinkohal pöörata tähelepanu kooliõpikute keelekasutusele sisevaenlase kuvandi konstrueerimisel. Tautoloogiline lähenemine oli üks stiilivõtteid partei ettekujutatud vaenlaste (nõukogudevastane, kulak, kodanlus jms.) seostamisel kaasaja probleemidega.⁷⁴ Kõige enam kasutati õpikutes vaenlase (*kurnaja*) mõistet kulakute kohta, keda peeti „kõige vihasemateks nõukogude valitsuse vaenlasteks”,⁷⁵ iseloomustades neid epiteetidega „toores ja elajalik”.⁷⁶ Kulaku metsikuse näitena korراتi, et nad „tahtsid kolhoosiesimehe ära tappa”.⁷⁷ Kulak kuulus nõu-

⁶³ H. Pöögelmann. Valitud teosed. III köide (1919–1925). Eesti Raamat, Tallinn, 1976, lk. 324; L. Looring. Isborski veretöö ja Eesti sotsiaaldemokraatia. Külvaaja, Leningrad, 1932.

⁶⁴ A. Lukin. Virgunud maa. Luuletusi 1925–1931. Külvaaja, Leningrad, 1932, lk. 33–34.

⁶⁵ P. Kershenetzew, A. Leontjew. Leninismi aabits parteikoolidele ja eneseharimiseks. II. Külvaaja kirjastus, Leningrad, 1929, lk. 154.

⁶⁶ A. Raud, E. Päll, K. Kure. Kool ja ühismajapidamine. II osa. Lugemise- ja tööraamat eesti I astme maakoolidele kolmanda õppeaasta jaoks. Lenini päevad. Meie rajoon. Külvaaja kirjastus, Leningrad, 1931.

⁶⁷ ERAF, f. 29, n. 2, s. 2. Kirjastus „Külvaaja” väljaantud kirjanduse nimekirjad 1929–1933, l. 32. Pole Eesti raamatukogudes.

⁶⁸ Pedagoogiliste ja metoodiliste materjalide kogu. II. Leningrad, 1928, lk. 11.

⁶⁹ K. Kure, H. Pöögelmann, J. Reesen. Lisaülesanded eesti õpetajate R.H.K. programm-miinimumi juure. Leningradi oblasti haridusosakonna väljaanne, Leningrad, 1929, lk. 38, 56, 80.

⁷⁰ A. Raud, E. Päll, K. Kure. Nõukogude Liit. Tööraamat Eest I astme maakoolide IV õppeaasta jaoks. Küla kollektiviseerimine. Maa industrialiseerimine. Külvaaja kirjastus. Leningrad, 1931.

⁷¹ E. Päll. Teine kirjanduslik lugemik. Algkoolidele neljas õppeaasta. Külvaaja kirjastus, Leningrad, 1933, lk. 101.

⁷² Eesti punakaart ja punavägi kodusõjas. Koost. A. Lukin ja A. Jewja. Välismaatööliste Kirjastusühisus NSV Liidus, Moskva–Leningrad, 1934, lk. 9.

⁷³ L. Gudkov. Ideologema „vrage”, lk. 50, 51.

⁷⁴ W. B. Husband. „Godless Communists”: Atheism and society in Soviet Russia 1917–1932. Northern Illinois University Press, DeKalb, Ill., 2000, lk. 37.

⁷⁵ A. Raud, E. Päll, K. Kure. Kool ja ühismajapidamine. II osa. Lugemise- ja tööraamat eesti I astme maakoolidele kolmanda õppeaasta jaoks. Lenini päevad. Meie rajoon. Külvaaja Kirjastus, Leningrad, 1931, lk. 4–5.

⁷⁶ Samas.

⁷⁷ Samas; K. Kure, B. Loogus, E. Tell. Keel ja kiri. Eesti keeleõpetus. Grammatika, keelearendus, õigekirjutus. Teine jagu. Teine pool. Külvaaja kirjastus, Leningrad, 1932, lk. 55–57, 75.

kogude mütoloogias n.-ö. kohustuslike klas-sivaenlastest kahjurite hulka – seda kõrvuti selliste varjatud, kuid teadlike ja veendunud nõukogude korra sisevastastega nagu insener, andetu professor, nõukogude nomenklatuuri pugenud „endine” ametnik jne.⁷⁸ Eestikeelsetesse õpikutesse ilmusid kulakud 1920. aastate lõpus,⁷⁹ koos NSV Liidus läbi viidava põllumajanduse kollektiviseerimisega. Nii õigustati sunniviisilist kollektiviseerimist ja toetati kulakluse likvideerimist, mille käigus tegelikult küüditati NSV Liidus üle kahe miljoni ja suri nälga kuus miljonit inimest.⁸⁰

Kollektiviseerimise kampaania proportsioonid kasvasid aastate jooksul, hõlmates juba 1930. aasta märtsiks rohkem kui 58% ja 1936. aastal pea 90% talupoegade majapidamistest.⁸¹ Kui alates esimestest eestikeelsetest õpikutest kutsuti üldistavalt n.-ö. rikkaid (*kurnajaid*) hävitama,⁸² siis 1920. aastate lõpus ja 1930. aastate alguses vaenlane konkretiseerus – õpikutes saenesid kulakutevastased hoiakud⁸³ põhjendustega *à la* „nad takistavad võitlust viljasaagi eest”⁸⁴ ja toodi näiteid „külakurnaja” vangistamisest.⁸⁵ Teadaolevalt keelas Nõukogude tsensuur ära faktilise informatsiooni esitamise küldes toimuvate nõukogude võimu vastaste väljaastumiste

kohta. Samas oli lubatud „teatud faktide” publitseerimine, näiteks kulakute nõukogudevastased kuriteod, võitlus kulaklusega (sh. vangistamine ja kohtuprotsess, kuid mitte viimast puudutavad üksikasjad) jne.⁸⁶ Peagi ilmusid sealsesse propagandakirjandusse ka Eestis elavate kulakute (sünonüümina *hallparunid*) kirjeldused, keda Johannes Reesen süüdistas 1932. aastal „palju jõhkramas kurnamises kui varem olevat mõisnike ja hallparunite ike kokku olnud”.⁸⁷

1930. aastate algul ilmus eestikeelsetesse õpikutesse uus vaenlase kuvand *eesti fašistide* näol.⁸⁸ Eestit seoti *fašismiga* varemgi – 1922. aastal nimetas vaadeldava perioodi üks silmapaistvamaid Eesti kommunistlikke tegelasi Hans Pöögelmann Eestis juba sõjaajast (Vabadussõda) „kindlaid fašistide salku”.⁸⁹ Siiski tuleb siinkohal rõhutada 1920. aastate lõpul Kominternis kinnistunud ideid fašismist ja selle erivormist sotsiaalfäšismist, mida peeti omaseks maailmarevolutsiooni vaenlastele sotsiaaldemokraatidele.⁹⁰ Kohe elavnes ka eestikeelses propagandakirjanduses fašismi teema käsitlemine, põhjalikumalt kirjutasid „fašistlikust” Eestist Hans Pöögelmann,⁹¹ Jakob Palvadre⁹² ja Nikolai Karotamm, kellelt ilmus 1933. aastal Külva kirjastuses

⁷⁸ L. Gudkov. Ideologema „vruga”, lk. 60.

⁷⁹ K. Kure. Keel ja kiri. Praktiline keeleõpetus. I. Riigi Teadusliku Nõukogu Pedagoogilise Sektsiooni poolt lubatud I astme töökoolidele. Külva kirjastus, Leningrad, 1928, lk. 41–42.

⁸⁰ S. Courtois, N. Werth jt. Kommunismi must raamat. Kuriteod, terror, repressioonid. Varrak, Tallinn, 2000, lk. 151–172.

⁸¹ W. B. Husband. „Godless communists”: atheism and society in Soviet Russia 1917–1932, lk. 44.

⁸² K. Vallner. Aabits. Alglugemik. Sotsialistlikkude Nõukogude Vabariikide Liidu Rahvaste Kesk-Kirjastus, Moskva, 1925, lk. 52.

⁸³ E. Päll, K. Kure. Tööraamat Eest I astme maakoolide IV õppeaasta jaoks. Küla kollektiviseerimine. Maa industrialiseerimine. Külva kirjastus, Leningrad, 1931, lk. 44–45; K. Kure, E. Päll. Eesti keele grammatika. Teine osa. Süntaks. Õpperaamat keskkoolidele. Kuues õppeaasta. Külva kirjastus, Leningrad, 1934, lk. 19.

⁸⁴ J. Saviauk. Looduselu. Algkoolide 3. õppeaasta jaoks. Külva, Leningrad, 1932, lk. 106–107.

⁸⁵ A. Raud, E. Päll, K. Kure. Kool ja ühismajapidamine. I osa. Lugemise- ja tööraamat eesti I astme maakoolide teise õppeaasta jaoks. Külva, Leningrad, 1930, lk. 30.

⁸⁶ L. Gudkov. Ideologema „vruga”, lk. 65–66.

⁸⁷ J. Reesen. Talurahva klassiline kihinemine Eestis ja rahvusdemokratism. Külva, Leningrad, 1932, lk. 11.

⁸⁸ E. Päll, L. Klaasen, A. Raud. Noored kolhoosnikud. Algkoolide 3-da õppeaasta lugemik. Külva, Leningrad, 1932; K. Kure, E. Päll. Eesti keele grammatika. Teine osa. Süntaks. Õpperaamat keskkoolidele. Kuues õppeaasta. Külva, Leningrad, 1934.

⁸⁹ H. Pöögelmann. Valitud teosed. III köide (1919–1925). Eesti Raamat, Tallinn, 1976, lk. 472.

⁹⁰ P. H. Lange. Stalinismus versus „Sozialfaschismus” und „Nationalfaschismus”. Revolutionspolitische Ideologie und Praxis unter Stalin 1927–1935, Göppingen, 1969.

⁹¹ E. Plotnik. Hans Pöögelmann. Elu ja tegevus 1919–1938. II, lk. 233.

⁹² J. Reesen. Revolutsiooni kandvate jõudude hindamisest Eestis. Külva kirjastus, Leningrad, 1933, lk. 72.

vastav väljaanne.⁹³ 1920. ja 1930. aastate Eesti marksistlikes ajalookäsitlustes kasutati Eesti puhul läbisegi fašismi ja sotsiaalfašismi mõistet, mille sisu püüdis 1931. aastal avada Leo Looring, kelle arvates oli Eesti Sotsiaaldemokraatlik Töölise Partei tegelikult Eesti sotsiaalfašistlik partei.⁹⁴ Lukin ja Jea eristasid fašistlikku kodanlust ja sotsiaalfašistide kildkonda.⁹⁵ Johannes Reesen süüdistas konkreetsete isikutena sotsiaalfašismiga seotuses Jakob Palvadred kui „kulakluse ja sotsiaalfašismi agent” Eesti töölisliikumises⁹⁶ ja sotsiaalfašist Johan Jansi⁹⁷ (Eestimaa Sotsiaaldemokraatliku Ühenduse asutaja, Eesti Maapanga direktor). Sotsiaalfašistide tegude kohta kirjutas August Lukin, et „kodanlus piinavat vahvaid vendi vanglas fašistide sotside õnnistusel”.⁹⁸ Loodud vaenulik kuvand fašismist sobitus üsna kiiresti ideoloogilisse vastasseisu „kapitalism-sotsialism”.⁹⁹

Kangelase kuvand õpikutes

Propaganda tavavõteteks on peegelkuvand ja selektiivne tähelepanu, mis tähendab, et vaenulikud pooled näevad üksteist peegelpildis ning vaenlasi käsitledes demonstreeritakse valikulist tähelepanu ehk keskendutakse vaid negatiivsetele momentidele.¹⁰⁰ Oma negatiivset, tumedamat *mina*, mida ei taheta tunnistada, projitseeritakse seega *teisele*. *Kangelane* kui *vaenlase* üks võimalikke antipoodseid on peegelprojektsioonis hädavajalik.

Kangelaste olemasolu on psühholoogid põhjendanud inimeste vajadusega omada eeskujusid, mida järgida.¹⁰¹ Kangelasel oli muistsetes kultuurides oluline roll kogukonna identiteedi kujundamises ja säilitamises. Talle oli tavaliselt omane suur füüsiline tugevus ja võimekus (näiteks antiikaja heeroosed Herakles, Achilleus jt.), mis samastus konkreetse rahva või riigi põhiolemusega. Kaasajal on kangelase tegelaskuju koos legendide ja müütide taandumisega kaotanud osaliselt oma esialgse lummuse ning tähtsuse, samas on esile kerkinud heroismi uued, sekulariseeritud vormid.¹⁰² Kangelase kuju on näiteks kasutatud rahvuse või riigi üheks liitmise protsessis, loodud kuvand esindab poliitilisi või sotsiaalseid ootusi.¹⁰³ Seega, kangelane on oma ühiskonna produkt, konkreetne kultuur annab kangelase elule erilise konteksti ja tähenduse. Nõukogude kangelane oli tihtipeale reaalne isik, kes pakkus eeskju oma ideede, tegude või märterliku pühendumusega eesmärgile.

Üllatavalt käsitleti kangelasi võrreldes vaenlastega õpikutes vähe. 1930. aastatel leidis see „probleem” tõsisemat tähelepanu. NSV Liidu Rahvakomissaride Nõukogu ja ÜK(b)P Keskkomitee määrusega 16. maist 1934 ajaloo õpetamise kohta NSV Liidu koolides tuli ajalugu õpetada elaval ja huvipakkuval kujul tähtsamate sündmuste ja faktide esitamisega nende kronoloogilises järgnevuses koos ajalooliste isikute iseloomustamisega.¹⁰⁴ Sealjuures rõhutati vajadust tõsta õpetamises keskele kohale ajaloo suurkujud

⁹³ ERAF, f. 29, n. 2, s. 2. Kirjastus Külvaja väljaantud kirjanduse nimekirjad 1929–1933, l. 17. Eesti kogudes puudus.

⁹⁴ L. Looring. Isborski veretöö ja Eesti sotsiaaldemokraatia, lk. 53–54.

⁹⁵ Eesti punakaart ja punavägi kodusõjas, lk. 21.

⁹⁶ J. Reesen. Talurahva klassiline kihinemine Eestis ja rahvusdemokratism, lk. 105.

⁹⁷ J. Reesen. Revolutsiooni kandvate jõudude hindamisest Eestis, lk. 62.

⁹⁸ A. Lukin. Virgunud maa, lk. 37–39.

⁹⁹ K. Vašik. Metamorfozy zla, lk. 219.

¹⁰⁰ O. Zur. The love of hating, lk. 359.

¹⁰¹ R. H. MacDonald. The language of empire: myths and metaphors of popular imperialism, 1880–1918. Manchester University Press, Manchester and New York, 1994. lk. 82.

¹⁰² R. Calzoni. Hero. – Imagology: The cultural construction and literary representation of national characters. A critical survey. Edited by M. Beller and J. Leerssen. Rodopi, Amsterdam–New York, 2007, lk. 332.

¹⁰³ M. Beller. Myth. – Imagology: The cultural construction and literary representation of national characters, lk. 374.

¹⁰⁴ Ajaloo õppimisest. Riiklik Kirjastus Poliitiline Kirjandus, Tallinn, 1949, lk. 21.

ja olulisemad minevikusündmused.¹⁰⁵ Sealtpeale hakati ajalooõpikutes kasutama Vene ajaloo asemel nimetust NSV Liidu ajalugu, mille käsitlus muudeti patriootilisemaks. Ajalooõpetuse keskse eesmärgina määratleti õpilaste identiteedi ja moraaliteadvuse kujundamine.¹⁰⁶

Kõige tähtsam õpikutes korduv eesti kangelane oli „tööräha juht” Viktor Kingissepp.¹⁰⁷ Kure lausa tsiteeris tema väidetavaid sõnu – „olen eesti demokraatliku vabariigi vaenlane ja soovin, et ta kiiremini kaoks”.¹⁰⁸ 1920. aastatel esinesid õpikutes rahvusvahelistest kangelastest Karl Marx,¹⁰⁹ Vene tegelastest esmajoones Lenin – „laste ja kogu maailma tööräha juht, parim sõber ja õpetaja”¹¹⁰, kes võitles parema tuleviku (kommunismi) eest.¹¹¹ Stalini kui „Lenini parema õpilase ja tööräha juhi” kuvand jõudis eestikeelsetesse õpikutesse alles 1930. aastate keskpaiku.¹¹² Keeruline on siinkohal vastata küsimusele, milline oli tegelik retseptioon. Kui vaadata nimetatud „kangelaste” kajastumist omaaegsetes 1920. aastate sotsioloogilistes küsitlustes, siis tuleb tõdeda, et veel

1920. aastal valis näiteks vaid 5% Tambovi algkooli õpilastest endale eeskuju revolutsiooniliste suurkujude hulgast, kaasa arvatud Karl Marx ja Lenin (nimetatud järjekorras). Antud uurimuse autor jõuab järeldusele, et isegi see tagasihoidlik arv peegeldas pigem Marxile pühendatud tänavate, monumentide jms. nimetuste rohkust kui tegelikku arusaamist, kellega on tegemist. Olukord ei olnud oluliselt parem 1924. aasta septembris, kui küsitleti Odessa koolilapsi – vähem kui 10% oskas selgelt vastata, kes oli Lenin. 1927. aastaks oli küll sama grupi lastel poliitiline teadlikkus kasvanud, kuid ometi ei teadnud 20% õpilastest endiselt Leninit ega seostanud temaga midagi tähelepanuväärset.¹¹³

Nõukogude riigi kangelaslikkust ja paremust demonstreeriti õpikutes võrdluses kapitalistlike riikide, sh. Eesti Vabariigiga: NSV Liidu talurahva olukord oli Eestiga võrreldes määratult parem,¹¹⁴ siinsed maksud Eestist madalamad,¹¹⁵ erinevalt kõikidest teistest riikidest polnud NSV Liidus majanduskriisi jm.¹¹⁶ Nii kujutatigi NSV Liitu õpikutes heaolu- maana, kuhu Eestist väidetavalt põgeneti.¹¹⁷

¹⁰⁵ D. Brandenberger. National Bolshevism, lk. 35.

¹⁰⁶ A. Raudsepp. Ajaloo õpetamise korraldus Eesti NSV eesti õppekeele üldhariduskoolides 1944–1985. Dissertationes Historiae Universitatis Tartuens. 10. Tartu Ülikooli Kirjastus, Tartu, 2005, lk. 58.

¹⁰⁷ J. Mägi. Eestikeelse töökooli teine lugemik. Riiklik Kirjastus, Moskva, Leningrad, 1924, lk. 143; A. Raud, E. Päll, K. Kure. Kool ja asundus. Tööraamat eesti I astme maakoolide kolmandale rühmale. I osa. Külva kirjastus, Leningrad, 1929, lk. 13–14; K. Kure. Eesti keele grammatika. Esimene osa. Morfoloogia. Õppe- raamat keskkoolidele. Viies õppeaasta. Külva Kirjastus, Leningrad, 1933, lk. 126.

¹⁰⁸ K. Kure. Eesti keele grammatika. Esimene osa. Morfoloogia. Õpperaamat keskkoolidele. Viies õppeaasta. Külva Kirjastus, Leningrad, 1933, lk. 125.

¹⁰⁹ K. Wallner. Aabits. Peterburi, Rahvahariduse Komissariaadi rahvusvähemuste osakonna Eesti sektsiooni kirjastus, 1921, lk. 18–19; J. Mägi. Eestikeelse töökooli teine lugemik. Riiklik Kirjastus, Moskva, Leningrad, 1924, lk. 138–142.

¹¹⁰ K. Wallner. Aabits. Alglugemik. Sotsialistlike Nõukogude Vabariikide Liidu Rahvaste Kesk-Kirjastus, Moskva, 1925, lk. 82–85; F. Klimberg. Oktoobrilapsed. Aabits. Külva, Leningrad, 1932, lk. 3, 9.

¹¹¹ J. Mägi. Eestikeelse töökooli teine lugemik, lk. 121.

¹¹² F. Klimberg, N. Kostin. Aabits. Teine trükk. Riiklik Õppe-Pedagoogiline Kirjastus, Moskva, Leningrad, 1935, lk. 52–53.

¹¹³ A. E. Gorsuch. Youth in Revolutionary Russia. Enthusiasts, Bohemians, Delinquents. Indiana University Press, Bloomington, Indianapolis, 2000, lk. 75, 76.

¹¹⁴ K. Kure, H. Pöggelmann, J. Reesen. Lisaülesanded eesti õpetajate enesearendamiseks R.H.K. programmi- miinimumi juure. Leningradi oblasti haridusosakonna väljaanne, Leningrad, 1929, lk. 82.

¹¹⁵ Samas, lk. 88.

¹¹⁶ K. Kure, E. Päll. Eesti keele grammatika. Teine osa. Süntaks, lk. 19.

¹¹⁷ K. Kure. Keel ja kiri. Praktiline keeleõpetus. I. Riigi Teadusliku Nõukogu Pedagoogilise Sektsiooni poolt lubatud I astme töökoolidele. Külva Kirjastus, Leningrad, 1928, lk. 56; K. Kure, B. Loogus, E. Tell. Keel ja kiri. Eesti keeleõpetus. Grammatika, keelearendus, õigekirjutus. Teine jagu. Teine pool. Külva kirjastus, Leningrad, 1932, lk. 56; E. Päll. Esimene kirjanduslik lugemik koolidele. Kolmas õppeaasta. Külva kirjastus, Leningrad, 1933, lk. 91–103; S. Kirsch, J. Saviauk, L. Kery, V. Buk. Kodu ja kool. Külva, 1928, lk. 75–76.

Vaenlase kuvandi loojad – kangelased või vaenlased?

Ajavahemikus 1933–1953 asendusid sotsiaalse klassi põhised repressioonid rahvuspõhistega.¹¹⁸ Sisevaenlase transformeerunud kuvand omandas nüüd rahvusliku näo, kuid seda tuleks seletada pigem poliitiliste, mitte bioloogiliste põhjustega – ehkki formaalselt Nõukogude Liidus toetati etnilise mitmekesisuse poliitikat, pidas NKVD rahvusvähemusi võimalikuks ohuallikaks.¹¹⁹ 1930. aastate teise poole repressioonid¹²⁰ kulmineerusid aastail 1937–1938,¹²¹ kusjuures ajaloolase R. Overy andmetel kuulusid selle perioodi 681 000 hukatust 247 000 rahvuspõhiste ohvrite hulka.¹²² Need sündmused puudutasid teiste seas ka eesti kirjastustegevust. 1934. aasta kevadel ühendati peamine eesti kirjastus Külvaaja vähemusrahvuste ühise kirjastusega Välismaatööliste Kirjastus-Ühisus Nõukogude Liidus.¹²³ Külvaaja sulgemislugu kätkeb ilmekaid nn. sisevaenlaste näiteid.

Paradoksaalselt süüdistati eestikeelsete õpikute kirjastajaid aastatel 1933–1934 muu hulgas nende endi abiga levitatud vaenlase kuvandite iseloomulike joontega, sh. eriti kulaklusega. Näiteks olevat Külvaaja toimetaja Hans Pöögelmann alustanud karjääri „kulakliku” ajalehe Postimees juures,¹²⁴ kulakute kasvatamise ja idealiseerimise tippnäiteks tehti 1930. aastal ilmunud laulik (A. Soome, A. Ščerbakov, F. Klimberg. Laulud ja mängud töökoolidele. I).¹²⁵

Selle raamatu põhiveaks loeti individualismi kasvatamist, muu hulgas tuntud eesti rahvalaulusõnade „Kui ma olin väiksekene,

ema viis hälli heinamaale” või Eesti luuletaja ja lastekirjaniku Friedrich Kuhlbarši „Teele, teele, kurekesed” jm. kaudu. Ei lugenud see, et lauludes kutsuti ka kogu maailma kurnatuid, sh. Eesti vanglates vaevlevaid töölisi päästma, kiriku vastu võitlema jm.

Kuna samal ajal väideti Kominternis „fašismi mõjude imbustumist proletariaadi ridadesse”¹²⁶, siis ilmselt seetõttu otsiti ka fašismialaseid süüdistusi: Johannes Reeseni „sotsiaal-fašistlikud” tõlked¹²⁷, „sotsiaal-fašistlik” ja „fašistlik agitatsioon” kirjanduse ja keele ning matemaatika õpikutes.¹²⁸ Sealjuures olid matemaatika õpikud vähe ideologiseeritud, võrreldes muu õppekirjandusega.

Praktiliselt kõik süüdistusaktis mainitud hukati: 1937. aastal Jaan Anvelt, Johannes Käspert, Peeter Meisel (Kõvamees) ja Karl Trein; 1938. aastal Johannes Reesen, Hans Pöögelmann, Osvald Madisson ja Ferdinand Klimberg. Ellu jäeti noomitusega pääsenud kirjastuse juhataja Vilhelm Reiman.¹²⁹

Kõige viljakamad õpikute autorid, vaenlaste kuvandite käibeletoojad ja kinnistajad, juhtisid aga hiljem Nõukogude Eestis haridus- ja kultuurielu ümberkorraldamist või olid seal juhtivad poliitikategelased. Nii näiteks töötas Kure Tartu ülikooli õppeprorektorina ja Tallinna Õpetajate Instituudi direktorina ning oli tegev õpikute autorina; Raud EK(b)P Keskkomitee kooliosakonna juhataja ning Eesti NSV haridusministrina; Päll Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi esimehe ja Tallinna Pedagoogilise Instituudi eesti keele ja kirjanduse kateedri juhatajana.¹³⁰

Rida Nõukogude Liidus eesti hariduse ja

¹¹⁸ A.-R. Tamm. Teise maailmasõja järgsed massirepressioonid Eestis: allikad ja uurimisseis. *Dissertationes Historiae Universitatis Tartuensis* 9. Tartu Ülikooli Kirjastus, 2004, lk. 20.

¹¹⁹ R. Overy. The Dictators. Hitler's Germany and Stalin's Russia. Penguin Books, 2005, lk. 561, 570.

¹²⁰ Aastatel 1935–1938, esimese laine ohvrite seas, olid „karistatavateks rahvusteks” need, kelle puhul kardeti võimalikke vastuhakke – vähemalt üheksa rahvusvähemust, nende seas ka eestlased. – A.-R. Tamm. Teise maailmasõja järgsed massirepressioonid Eestis, lk. 20.

¹²¹ S. Courtois, N. Werth jt. Kommunismi must raamat, lk. 829.

¹²² R. Overy. The Dictators, lk. 561.

¹²³ E. Plotnik. Hans Pöögelmann. Elu ja tegevus 1919–1938. II, lk. 194.

¹²⁴ ERAF, f. 25, n. 2, s. 1693, l. 1.

¹²⁵ Samas, l. 4–6.

¹²⁶ D. Manuilski. Revolutsiooniline kriis, fashism ja sõda. Välismaatööliste kirjastusühisus NSV Liidus, Moskva–Leningrad, 1934, lk. 12.

¹²⁷ ERAF, f. 25, n. 2, s. 1693, l. 23.

¹²⁸ Samas, l. 4.

¹²⁹ Samas, l. 23.

kasvatuse saanud Venemaa eestlasi või seal uut põlvkonda õpetanud osalesid aktiivselt pärast sõda Eestis uue ajalookontseptsiooni loomises. Uue ajalooteaduse ülesanded määratles 1945. aastal parteijuht Nikolai Karotamm,¹³¹ rõhutas sealhulgas kodanliku iseseisvuse perioodi uurimist, „sest see periood on külvanud meie rahva hulka kõige rohkem valevaateid ja ebaõigeid kontseptsioone”.¹³² EK(b)P Keskkomitee büroo otsusega 21. septembrist 1950 „Eesti NSV ajaloo õpiku koostamisest Eesti NSV keskkoolidele” määrati selle toimetajaks Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudi direktor Gustav Naan ning autoriteks teiste seas Tartu ülikooli õppejõud Hilda Moosberg ja Viktor Maamägi Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudist.¹³³ Selles 1952. aastal ilmunud ülitendentslikus esimeses marksistlikus Eesti ajaloo ülevaates¹³⁴ vahetasid varasemast tuntud vaenlaste kuvandid: eesti kulakud ja fašistid, vanglaid ja terrorit täis ning Inglismaaga heaolu riigi NSV Liidu vastu võitlev Eesti Vabariik.

Ajaloo rakendamist Nõukogude propagandarelvana uurinud Tiiu Kreegipuu hinnangul võeti Eesti ajaloo nõukoguliku kontseptsiooni põhiskeemi ja teoreetilise raamistuse kõrval ajalookirjutuses pea üks-ühele üle NSV Liidus varem välja töötatud stiil ja retoorika, nn. nõukogude marksismi keel.¹³⁵

Lõpetuseks

Vaenlane oli nõukogude ideoloogias üks vajalikumaid elemente, sest see aitas kaasa repressiivse režiimi kujunemisele. Vaenlase kuju transformeerumine Nõukogude kooliõpikutes, sh. rõhuasetuse nihkumine välisvaenlaselt sisevaenlasele, seondus eelkõige NSV Liidu sisearengutega. Võitluse teravnemine ÜK(b)P-s ja partei vaenlaste demoniseerimine, mis eriti

teravnnes stalinismiajastul, kajastus kogu Nõukogude ühiskonnas – seda eelkõige üldises hirmuõhkonna loomises. Hirmuäratavamaks kui *nähtav* välisvaenlane osutus lõpptulemusena hoopiski *nähtamatu* sisevaenlane, kelleks võis Nõukogude totalitaarses ühiskonnas osutada sisuliselt igaüks. Seda näitab ilmekalt eesti nõukogude kirjameeste ja kirjastajate saatus.

Eestikeelsete õpikute eesmärgiks oli nõukogude ideoloogia ja identiteedi levitamine. Sealjuures olid kõige propagandistlikumad eesti keele ja kirjanduse õpikud. Seega aitasid need õpikud ühest küljest säilitada küll emakeele kui rahvusliku identiteedi olulise komponendi, kuid teisest küljest püüti nende kaudu kujundada Eesti-vastast maailmapilti. 1920.–1930. aastatel loodud ja õpikutes kinnistatud Eesti Vabariigi kui vaenlase kuvand aitas hävitada eesti rahvuslikku identiteeti, olles eeltöoks ka eesti marksistliku ajalookontseptsiooni loomisele.

Anu Raudsepp

(1962)

Lõpetanud Tartu ülikooli ajalooteaduskonna 1985, aastast 2005 *PhD* ajaloo alal. Töötas 1985–1991 Viljandis ajalooõpetajana, töötab alates 1991. aastast TÜ-s, 1998. aastast ajaloo didaktika lektor. Uurimisteemadeks on eesti kooli ja kultuuri ajalugu, ajaloo didaktika.

Karin Hiimaa

(1963)

Lõpetanud Tartu ülikooli ajalooteaduskonna 1987, doktoritöö kaitsnud 2006. aastal. 1987–1993 töötas C.R. Jakobsoni Talumuseumi peavarahoidjana. Aastast 1994 Tartu ülikooli lähiajaloo õppetooli assistent, alates 1999 lektor. Peamised uurimissuunad: imagoloogia, afrikanistika.

¹³⁰ Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee organisatsiooniline struktuur 1940–1991, lk. 510–511, 335–336, 106–108.

¹³¹ T. Veispak. Ajalooteadusest kui venestuse ideoloogia kandjast (1944–1952). – Looming. 1990, nr. 9, lk. 1260.

¹³² N. Karotamm. Intelligentsi ülesanded majanduslikus ja kultuurilises ülesehitustöös Eesti Nõukogude Sotsialistlikus Vabariigis. Kõne I eesti intelligentsi kongressil 28. jaanuaril 1945. a. – Nõukogude Eesti kultuuriküsimusi: kõnesid ja kirjutisi 1946/1947. a. Riiklik Kirjastus Poliitiline Kirjandus, Tallinn, 1947, lk. 38.

¹³³ ERAF, f. 1, n. 4, s. 1028, l. 168.

¹³⁴ Eesti NSV ajalugu (kõige vanemast ajast tänapäevani). Toim. G. Naan. Eesti Riiklik Kirjastus, Tallinn, 1952.

¹³⁵ T. Kreegipuu. Ajaloo rakendamine propagandarelvana ehk kuidas kujundati ajalookäsitlus Nõukogude võimu kehtestamisest 21. juunil 1940 Nõukogude Eesti ajakirjanduses aastatel 1945–1960. – Tuna 2007, nr. 3, lk. 46–69.